

УДК 130.2 (043.3)

БІЛЬЧЕНКО ЄВГЕНІЯ,

доктор культурології, професор,

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, м. Київ

НЕОТОТАЛІТАРИЗМ ЯК СВІТОГЛЯДНИЙ ФЕНОМЕН: КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС

У статті на основі методології структурного психоаналізу та постструктуралізму здійснюється філософсько-семантичний аналіз феномену неототалітаризму як світоглядної установки на негацію Іншого (домінуючу ідентичність). Діагностування посттоталітарності передбачає диференціацію її класичних та некласичних рис. Класичні принципи нового тоталітаризму виявляються через аналітичну психологію, вони є похідними від культурних архетипів та спираються на досвід першої (етнічний націоналізм) та другої (імперіалізм) хвиль: цілісність як архетип орґії, бінарність як архетип "Ми-Вони", ксенофобія як архетип Чужого, квазі-релігійність як архетип Золотого віку, патерналізм як архетип Батька/Матері/влади/держави, романтична концепція культури як ґешталту. Некласичні риси неототалітаризму виявляються через структурний психоаналіз мовних практик ("розшивання") і методики деконструкцій, формуються в третій хвилі на основі інформатизації і передбачають використання постмодерних механізмів "рідинної сучасності" (глобальне село, віртуальний тероризм, самоцензура, ідеологічний кітч, популістський елітаризм, Синоптикон як суспільство горизонтального кібер-контролю).

Ключові слова: неототалітаризм; Інший; деконструкції; "розшивання"; ґешталт; глобальне село; віртуальний тероризм; Синоптикон; ідеологічний кітч; квазірелігійність; популістський елітаризм.

Постановка проблеми. Соціокультурна значущість застосування терміна «новий тоталітаризм» стає очевидною у світлі кризи, яку пережив постмодерн. Криза настає після краху проекту мультикультуралізму (маркером цього краху послужила сумнозвісна «трагедія 11 вересня» в США) і, відповідно, спонукає до пошуку нових шляхів розвитку суспільства, що послужили б «протиотрутою» в ситуації симуляції та релативації цінностей. «Зяяння» розширюється, викликаючи невимовну тугу за ідеалом, потребу у відновленні втрачених горизонтів етики. Заповнити це зяяння і цю потребу можна лише Великою Ідеєю, яка б давала кожному усвідомлення солідаризованої самості. Так після повального оголошення «деідеологізації» знову відроджується ідеологія як компенсатор етичного, що має багато проявів: «неомодерн», «нова архаїка», «новий феодалізм», «нове середньовіччя», «постмодернізація», «радикалізація», «рваншизм», «віртуальний тероризм», «інформаційна війна», «локальні імперії».

Утіленням ідеологічного «буму» неомодерну став неототалітаризм (новий тоталітаризм), - комплекс установок, заснований на посиленні крайніх правих та частково крайніх лівих тенденцій розвитку суспільства (у першу чергу західного, а також російського й українського), наляканого загрозами мігрантів, війною і невизначеністю. Радикалізм, що кладеться в основу такої тоталітарності, претендує на надання чіткої неупередливої картини світу й синкретично поєднує світоглядні риси трьох цивілізаційних моделей («хвиль»): аграрної (премодерн) з її романтичним етноцентризмом (націоналізм); індустріальної (модерн) з її імперіалістичними пенітенціарними претензіями дисцип-

лінарних суспільств (панамеріканізм, панславизм) та постіндустріальної (власне постмодерн), механізми якої: плюральність, релативність, розсіяність, фрагментація, автономізація - використовуються «новим середньовіччям» як стратегії завоювання розгубленого апокаліптичного світу «рідинної сучасності» (liquid modernity, З. Бауман), центр влади якого переходить від локальних політиків національних держав до глобального віртуального простору [1].

Перебуваючи на перетині хвиль, новий тоталітаризм набуває гібридних форм - більш гнучких, симулятивних, замаскованих демократичними декораціями. Залежно від тяжіння до того чи іншого «хвильового» типу новий тоталітаризм зазвичай поділяють на: правий (націоналізм, релігійний фундаменталізм, перша хвиля); лівий (інтернаціоналізм, соціалізм, комунізм, друга хвиля) та центристський (транснаціоналізм, панамеріканізм, глобалізм, третя хвиля). Відповідно, визначаються регіональні джерела нового тоталітаризму: США; Китай (у можливому синтезі з РФ); арабський світ, пострадянські та країни третього світу. У кожному випадку новий тоталітаризм передбачає редукцію загальнолюдських цінностей до корпоративних; «асиметричну взаємозалежність» та несправедливий розподіл ресурсів через кредити міжнародних валютних фондів, за допомогою яких утримуються в залежності країни третього світу; розпалювання рваншистських етнічних рухів у колишніх колоніях з метою їх контролювання; помноження поп-культури і симуляцію; створення гібридних культурних форм та кордонів країн, розмивання й дифузії (феномен так званих «сірих зон»); маніпулювання масами через ЗМІ при збереженні зовнішньо

демократичного порядку; збільшення впливу будь-яких умонастроїв домінації («ур-фашизм» У. Еко).

Гібридність нового тоталітаризму, його «рідність» і дифузність, його синкретичність і розмитість *ускладнюють процес його діагностування*. Складність ідентифікації нового тоталітаризму полягає в тому, що культурна свідомість у XXI столітті все же залишається цілком класичною і впізнає тоталітаризм за його типово модерними патернами: наявністю *харизматичного вождя та єдиної партії в національній державі, сам статус якої нині піддається деконструкції* [1]. Не враховується, що новий тоталітаризм у суспільстві, що пройшло вишкіл постмодерну, мультикультуралізму та інформаційним бумом, суттєво трансформується. Незмінною лишається головна риса: *домінуюча модель ідентичності, нездатність сприймати Іншого, сприйняття незгоди (критики) як зради*.

Аналіз досліджень і публікацій з проблеми. Тоталітаризм у неklasичній філософії, постфрейдистському психоаналізі культури та cultural studies можна розглядати як світоглядно-духовну установку, за якою приховується певний релігійний першообраз, заснований на вихолощенні архаїчних символів. Його корені прослідковуються не лише в глибинах травматичної народної пам'яті, у просторі фрустрації, де міститься витіснена в позасвідоме фігура Тіні (вроджене, архетипи К. Г. Юнга), але й у заснованих на архетипах традиційних нормах, що передаються в спадок вертикальною аксіологічною естафетою (набуте, фенотипи Г. Олпорта). Чи означає це, що людська установка на тоталітарне є чимось буттєвим, що має онтологічні адекватності та виводиться з метафізики? С. Жижек сформулював принцип *«Ми не знаємо, що ми знаємо»* на протипагу класичній європейській формулі Сократа про межі пізнання: *«Я знаю, що я не знаю»* - як свого роду формулу жаків позасвідомого (Реального за Ж. Лаканом), готових у будь-який момент «прорватися» назовні в царини Уявного (Я-ідентичності) та символічного (культури) [2].

Ми не ризикуємо стверджувати ні буттєву сутність тоталітарного як еманції Реального, ні його суто культурну природу як феноменологічного смислу, оскільки це питання *не верифікується*. Зазначимо лише одне: незалежно від того, чи укорінені «вічний фашизм» в онтологічних глибинах психіки (У. Еко), чи становить привнесений зовні «імперський міф» (І. Яковенко), «метафізична провина» за нього (К. Ясперс) у будь-якому разі носить амбівалентний космополітично-етноцентричний характер. Провина за життя Іншого поєднує нації між собою, виводячи їх на рівень екзистенції, трансценденції та «філософської віри», але переживається кожним окремо саме завдяки трагічному усвідомленню належності до «тіла» своєї нації, у колективному позасвідомому якої міститься щось демонічне, Тінь, не-Я, «пустеля Реального» (С. Жижек, використана ним цитата з к/ф «Матриця»). Подібна «негативна» національна самоідентифікація, коли людина як одиничність констатує свою приналежність до народу як цілого, але не погоджується з його етнічним міфнарративом, будучи при цьому готовою нести його «провину» перед людством як свою власну, - і становить знамениту лаканівську процедуру «розшивання» (оголення Реального, прихованого під швами уявних образів Символічного).

Продуктом культурної об'єктивізації архетипу/генотипу є *ідеологія*, про «кінець» якої, спираючись на нищівну критику ідеології К. Марксом та Ф. Ніцше (останній висловив твердження: «Ідеологія може виховати лише стадо баранів»), свого часу активно сповіщали представники *теорій постіндустріального суспільства*

(Д. Белл, Д. Гелбрейт, Е. Тоффлер, П. Козловський). Утім, «the end of ideology» виявився лише позитивістською утопією прибічників постмодерної *«меритократії»*, яка якщо й реалізувалася, то лише частково й лише в розвинутих країнах Заходу. Приклад східнослов'янських суспільств (насамперед Росії та України) та держав ісламського світу засвідчує колосальний *реванш ідеологій*. Оскільки ідеологія як система уявлень соціально-етичного ґатунку заснована на соціальній міфології, яка, у свою чергу, апелює до міфоруальних архетипів, не можна залишити поза увагою важливість *релігійно-го чинника* в реконструкції ідеологічних систем.

У романі *«Нестерпна легкість буття» Мілан Кундера* писав про глибинну моральну спотвореність світу, у якому ностальгія за дитинством (індивідуальним дитинством особистості чи колективним дитинством етносу) породжує симпатію до відвертого зла (Гітлер), якщо таке пов'язане з поняттям втраченої юності [3, с. 10]. Ностальгічне почуття є симулятивною копією релігійної туги за Золотим віком (архетип «вічного повернення»), на метафізичну істину якого покладає свої месіанські претензії тоталітаризм. Це доводить, що поступове визрівання тоталітаризму у свідомості спирається, як мінімум, на дві позиції: *езотеричну* (містифікація традиції як буттєвого ядра суб'єкта) та *індивідуально-психологічну* («з'являння» у свідомості особистості, що прагне відновити внутрішню цілісність і повернути втрачену гармонію, опору якої вона знаходить у традиції).

Філософсько-культурологічна та психоаналітична історія дослідження типових рис тоталітарного мислення й тоталітарної картини світу - у XX та XXI століттях є доволі тривалою, урахувавши негативні досвіди гітлеризму і сталінізму (З. Фрейд, К. Г. Юнг, К. Манґейм, Е. Фромм, Т. Адорно, Г. Маркузе, В. Бенґямін, П. Тілліх, М. Горґґаймер, У. Еко [5], Ж. Дельоз, Ф. Ґваттарі, Ж. Лакан, С. Жижек, Ж. Бодрійяр, З. Бауман [1, 3], Е. Тоффлер, Ж. Батай, Н. Кляйн, Я. Рабкін, Ю. Габермас, У. Бек [7], М. Ґальберстам [8], М. Гейєр та Ш. Фітцпатрік [9], П. Байєр [10] та інші). У результаті аналізу зазначеної історіографії нами було виокремлено *класичні ментальні особливості тоталітарної свідомості*. Спробуємо дати їм власне визначення й доповнити новими симптомами, що притаманні лише для нового тоталітаризму з акцентом на його «правій» радикальній версії.

Метою нашого дослідження є семантичне діагностування класичних і неklasичних світоглядних симптомів нового тоталітаризму (неототалітаризму) у міждисциплінарному дискурсі культурології, що включає ідеї неklasичного психоаналізу та соціальної філософії.

Реалізація мети визначає такі **завдання** дослідження:

- визначити класичні ознаки нового тоталітаризму, що зближують його з тоталітарними тенденціями минулих епох на базі попередньої культурної рефлексії тоталітарних режимів XX століття;

- виявити й розкрити неklasичні ознаки власне неототалітаризму на основі сучасного досвіду культури;

- продемонструвати смислові аспекти виявлення класичних і неklasичних неототалітарних рис в ідеології праворадикальної (націоналістичної, шовіністичної, нацистської) версії нового тоталітаризму.

Виклад основного матеріалу.

А. Класичні риси нового тоталітаризму.

До класичних ментальних ознак тоталітаризму належать: *цілісність, бінарність, ксенофобія, квазі-релігійність (традиціоналізм, фундаменталізм) та патерналізм*. Першою з них є *цілісність* - квазіміфологічна оргастична «єдність» бачення світу, яка сприй-

мається як формула гармонії на основі групової ідентичності «Ми-об'єкта» (Ж.-П. Сартр) та протиставленні його «ворожому» об'єкту (солідаризація на підставі спільного ворога). Тотальність як феномен «нового середньовіччя» є закономірним результатом вихолощення модерних європейських ідей раціональності, легітимності знання та «розчаклування світу» (М. Вебер) та реанімації в масовій свідомості архаїчних жрецьких способів «зачаклування», що втрачають свій сакральний першосмисл і стають соціально або національно наповненими, виконуючи роль механізмів психологічного захисту в спрямуванні суспільства до «Золотого віку».

Монізм у людській свідомості часто розпадається на дуалізм. Наслідком дії цілісності постає **бінарність** - поділ світу на дві не рівні за цінністю і якістю сфери: «своїх» та «чужих», у полярному протистоянні яких будь-яка відмінна позиція (статус Третього) сприймається як «зрада спільних ідеалів», будь-яка критика дорівнюється до «образи гідності», а будь-яка спроба посередництва, у тому числі миротворча, ідентифікується як «братання з ворогом». Якщо «незгода - це зрада», то війна - це відданість ідеалу: вона сприймається не просто як збройне протистояння, а як елітарний жест боротьби обраних (до волі, свободи, перемоги тощо). Звідси - естетизація війни в категоріях філософії та мистецьких образах, до яких вдавалися окремі течії та представники авангарду і європейської класики при тоталітарних режимах Сталіна та Гітлера. Відмова від таких романтичних і постромантичних тенденцій у професійному мистецтві й академічній традиції призвела до того, що до США з Німеччини змушені були мігрувати елітарні філософи і митці, налаштовані проти нацизму й фашизму (Е. Корнгольд, Е. Фромм, П. Тілліх), які свідомо відмовилися від світу високої класики і змушені були творити в умовах американської поп-культури, що довго видавалася їм містечковою. Показово, що насправді в тоталітаризмі немає нічого естетично «елітарного»: його антропологічною опорою стає міщанин, перетворений на фанатика («повстання мас» Х. Ортега-і-Гаскета), а соціальною базою - середній клас у стані фрустрації (масовий елітаризм).

Дуалізм тоталітарної свідомості породжує такі її особливості, як *воєнний пацифізм (культ війни «за мир»); самодостатній практицизм (дія заради дії і насмішка над теоретизуванням); деградація героїзму у фанатизм, «солдата» в «жандарма», унаслідок якої закони фронту переносяться на тил і затирається грань між здатністю померти за ідею і здатністю вбити за неї, захистом і нападом, обороною і каральними санкціями*. За таких умов наступ на права Іншого сприймається як підтримка власних прав, а прагнення домінації сприймається як природне бажання «рівності», «свободи», «гідності» тощо.

Ксенофобія - неприязнь до Чужого, заснована на редукційних механізмах судження про Іншого не як про ціле, а за окремими його рисами, що ідентифікуються як відверто негативні. Образ ворога стає міфомотором для консолідації і створення колективної травматичної пам'яті, заснованої на спільних жертвах, що спонукають до нових жертв (*реваншизм*). В умовах принесення постійних жертв зміцнюється ідея загальної «змови», завдяки якій пошуки зовнішнього ворога переносяться на «внутрішніх ворогів» («ворогів народу»). Звідси - цензура, репресії, гомогенізація культурного середовища та створення одномірних моделей культури Іншого, в основі якої лежить принцип ототожнення цінностей першого порядку (культура, духовна традиція) та цінно-

стей другого порядку (держава, владна структура), що зливаються в тоталітарній свідомості в єдине сакральне (нумінозне, демонічне) тіло і стають предметом емоційного ставлення (жах, відраза, зачарування, огида, помста тощо).

Квазірелігійність - наявність в основі тоталітарної системи цінностей первинного сакрального ядра, що сходять до традиційної міфопоетичної культури, відображається у фольклоризмі та зазнає численних трансформацій мірою становлення традиціоналізму як ознаки будь-яких правих форм тоталітаризму, що спираються на «базові» цінності й формують «фундаментальну» людину. *Religare* (сакральний зв'язок), трансцензус, фундаментальне устремління людини до «Чогось Більшого» (В. Джеймс) - це базове почуття, задовольнити яке в секуляризованих суспільствах «розчаклування світу» (М. Вебер) покликана саме ідеологія. Чи не все одно, де зустріти втрачене «цинічним» постмодерном сакральне: під час тайнства причастя, свята вишванок або першотравневої демонстрації? Так Бог замінюється кумирами. «Мовчазна більшість» жадає видимого на язичницький кшталт емпіричного «дива» богоявлення - від вождя на трибуні до бадьорого загону нових «апостолів» Гітлерюгенду, які починають включатися у своєрідну гру на біржі інформаційних технологій, здійснюючи зворотний вплив на владу, яка все ще наївно вважає, що керує ними. «Безневинне щастя» виданого за «відновлення історичної справедливості» насилля нічим не відрізняється від релігійної радості дикун, окрім того, що в первісних суспільствах тотальність була природним виявом оргіастичної єдності, насилля супроводжувалося священними конотаціями Одкровення і жертви (С. К'єркегор про Авраама), а в сучасних суспільствах насилля і тотальність постають як вияви штучних ідеологем «Ми-об'єкта» (Ж.П. Сартр). Якраз у цьому моменті символічного спустошення й полягає *відмінність тоталітарного традиціоналізму від традиційного етнографізму*. У тоталітаризмі підігнана під політичний патерн традиція як *симулякр сакрального* оголошується «єдино правильним» курсом, стосовно якого усі інші нівелюються як «ворожі» («лівацькі»). Умовна синтезована традиція сприймається як апріорна даність та абсолютна метафізична істина, відома заздалегідь: залишається тільки здійснити її тлумачення, еклектично поєднавши різні джерела - навіть якщо в традиційній системі цінностей вони суперечать одне одному (наприклад, язичництво і християнство, арійські культури і космополітизм святих отців, руни і Нагірна Проповідь).

Традиціоналізм провокує *негативне ставлення до знання, богемі, гумору та іронії, звідси - заперечення модерну як втілення етико-раціонального і постмодерну як втілення естетико-іронічного, неприйняття космополітичної логіки парадоксів - етнічний романтичний пафос, доведений до фанатизму*. Якщо тоталітаризм - це апофеоз серйозності, заснований на синтезі фольклорної архаїки та раннього модерну, то йому протипоказаний гумор. Гумор як уміння мислити суперечностями, створювати об'ємну картину світу, деконструювати пропаганду та вислизати із владних структур у простір творчої свободи і складає гуманістичне ядро постмодерну. Постмодерний богемний епатаж (гротеск, клоунада, травесті) як символічна репрезентація архетипу трикстера/юрродства є засобом руйнування владного дискурсу через блюзнірську імітацію профанного (подвійний код, декаданс, поп-арт, хіппі, бітники, рок-культура, артхаус).

Релігійний фундаменталізм має багато проявів: ме-

сіанство (віра в історичне призначення обраної етнічної/класової групи людей); *антеїзм* - консерватизм, ретроспективність, ідеалізація минулого як «Золотого віку», до якого приведе майбутнє в результаті завершення циклу; поширення *ностальгічних ідентичностей*, відповідно до яких будь-яка консервативна форма правління - монархія, імперія, родоплемінна чи релігійна община - сприймається як відтворення хтонічного архетипу Великої матері, символу затишку й ембріонального комфорту); синдром *«загальних своїх»* (Б. Вальденфельс), відповідно до яких групі об'єднаних під спільним ідеологічним знаменником людей корпоративної цінності правлячої верхівки подаються як «національні», «державні» або «світові». Наслідком дії синдрому є *редукційні збіднення самовизначення - злиття воєдино етнічного, мовного, релігійного та цивілізаційного начал у моделюванні ідентичності*: належність суб'єкта до певної нації визначається не за громадянськими критеріями (права та обов'язки населення країни), а за метафізичними: мова, етнос, світоглядний вибір уявного етнонаціонального міфонаративу як реальної метафізичної «історичної долі» народу.

Патерналізм як система відносин між суб'єктом і владним дискурсом передбачає добровільну відмову від громадянських свобод заради режиму, який сприймається як уніфікований гарант порядку й заміняє втрачені права соціальним пакетом захисту. Будь-які опозиційні сили та альтернативні моделі ідентичності сприймаються в умовах патерналізму як потенційне джерело хаосу. При цьому сама влада набуває сексуального характеру й постає як предмет сублімації лібідозного потягу або проєкції архетипу Тіні із подальшою ідентифікацією з останньою. Комплекс Едипа знаходить своє опосередковане відображення в образі родини-батьківщини-держави-Матері. В умовах патерналізму колективна (приписана) ідентичність заміщає індивідуальну і служить ілюзорно-компенсаційним механізмом подолання особистих комплексів. Хтонічні рудименти поєднуються тут із фалологоцентризмом Батька - культом патріархальної чоловічої сексуальності, вираженої в стильовій експлуатації образів зброї як символу пеніса, розвитку агітаційної естетики та неприйнятті гомосексуалізму.

Б. Некласичні риси нового тоталітаризму. Виокремивши основні риси тоталітарної свідомості класичного типу, які, безсумнівно, реанімуються в різних комбінаціях у неототалітаризмі, пропонуємо перейти безпосередньо до *аналізу тоталітарних установок у неомодерні*. Перша з них ідентифікується нами як *нова модель владних стосунків*, відмінна від садомазохістичної, виокремленої в класичному тоталітаризмі. Відбувається перехід від *дисциплінарного суспільства (Паноптикон)*, де меншість контролювала публічне життя більшості через бюрократичні апарати (зверху вниз), - до *«суспільства контролю» (Синоптикон, термін З. Баумана)*, де більшість контролює меншість (знизу вверху), а меншість - більшість (горизонтальний контроль) на рівні приватного життя через тотальну прозорість інформаційних технологій (за Ж. Бодрійяром, «прозорість зла»). У «суспільствах контролю» немає домінанти здійснення контролю: усі контролюють усіх, модерн набуває неомодерних «плинних» (Liquid) форм [1], бажання спостерігати зливається з бажанням бути предметом спостереження («Дивіться на мене, який дивиться на...»). Подібна інверсія в здійсненні нагляду суголосна з інверсією передачі досвіду в освіті від постфігуративної до конфігуративної та префігуративної освіти (культурна антропологія М. Мід).

На відміну від патерналізму, у новому тоталітаризмі не йдеться про зміцнення влади окремих національних урядів як «батьків» народу через просту сублімацію. Влада виходить за межі окремих політик, розсіюється у віртуальному просторі і стає глобальною. Переймаючи на себе драйви розпорошеної сексуальності (транссексуальності), вона постає як *біовлада (влада-видовище* за С. Жижеком, *«машина бажань»* за Ж. Дельозом та Ф. Гваттарі) - продукт багатовекторної проєкції спустошеного лібідо на інститути брендингу, політичної реклами та піару, включаючи піар на війні. Влада-видовище контролює не лише public, але й private life, перетворюючись на предмет плітки, бажання, відрази й розваги. За таких умов її репресивним органам залишається тільки роль індикаторів і трансляторів у загальному бажанні спостерігати й цікавитися: громадськість бере на себе функції контролю, створюючи *локальні спільноти* в мережі й задовольняючи, таким чином, свою потребу в солідарності через віртуальні кліше.

Тому другою ознакою нового тоталітаризму, що є механізмом реалізації «суспільства контролю», постає *неомодерне «повстання мас» у формі віртуального тероризму «глобального села»* (М. Маклюен). Саме віртуальний тероризм допомагає нам зрозуміти, що в суспільствах Синоптикону цензура знизу носить часто характер не наказу, а *«внутрішнього темника» (самоцензури)*, коли *людина бреше не тому, що їй наказали брехати, а тому, що вона боїться зізнатися в правді самій собі*. Не забуваймо, що неототалітаризм переживає своє становлення за законами глобальної культури, а не класичної модерної. Маси, що намагаються впливати на суспільство через інтернет-технології, представляють собою скупчення індивідів у стані глибокої фрустрації, спричиненої трагічною для динаміки глобального світу диференціацією жителів планети. Причому для глобалізму розрив «шлюб» між капіталом і працею (мобільність та екстериторіальність капіталу) супроводжується радикальною поляризацією світу: люди починають поділятися на *«людей часу»* (власників капіталу, що глобалізується) та *«людей простору»* (робочої сили, що залишається локальною, статичною, «територіально ув'язненою»). Вищі класи можуть дозволити собі перетнути не лише просторові, але й часові кордони: подолати постмодерн і перейти до неомодерну, у той час як бідні прошарки населення ледве-ледве втримуються на межі премодерну й модерну в конкретно взятому місці. Владу отримує той, хто мобільніший, тому люди часу творять реальність для людей простору, а люди простору, відчуваючи абсурдний жах перед місцем прописки, що з «дому» перетворилося на «тюрму», активно компенсують своє територіальне ув'язнення через мережу Інтернет. Останній стає ескапічним хуторянським притулком для фрустрованого середнього класу, «селом» у його буквальному сенсі, слугуючи місцем для опосередкованого задоволення бажань «мовчазної більшості» (за З. Бауманом, «символічне поховання локальної громади») [4, с. 31].

«Мовчазна більшість» (Ж. Бодрійяр) вступає у власну інформаційну гру в блогах новин, «фейках», демотиваторах, групах за інтересами, чатах, механізмах тролінгу, ботівських атаках тощо, які відтворюють традиційні міфологічні архетипи у віртуальному просторі. «Глобальне село» спирається на сакральні сенси мережевої свідомості й апелює до ерзаців фольклорної архаїки, традиції якої освячують правоту «пошуку коренів» та викликають до життя нечуваний провінціалізм, при-

гнічучи розвиток високої професійної міської культури. «Народ» тут постає як феномен декоративно-театральний, коли емоційна реакція спеціальної групи людей видається за «народну волю» [5]. Відтак, формується феномен «четвертої влади» (симулякр громадськості), а глобалізація переростає в масову локальність, містечковість, традиціоналізм та новосередньовічне «хуторянство».

Агресію/розгубленість, яка надходить від представників «глобального села» за умов критики панівної в суспільстві ідеології і/або владного дискурсу, що, зрештою, втілюється у віртуальному тероризмі, можна пояснити з точки зору *структурного психоаналізу Ж. Лакана*, зокрема його концепції психіки як єдності *трьох реєстрів (Реального, Уявного і Символічного)*. Типовим персонажем «глобального села» (мається на увазі активний користувач, що провадить політичну агітацію) є, як правило, середньостатистичний індивід. Він постає як «розколотиий» («кастрований») суб'єкт - особа, позбавлена есенціалістських характеристик цілісності, сутності, походження і безперервності. Цей суб'єкт перебуває в стані відчуження, що переживається як онтологічна нестача - брак самості, «з'явння», порожнеча. Нестача компенсується за рахунок Уявного (міфонаративу), що «лікує» пустоти за допомогою Символічного (ідеологій). Іншими словами, людина яка витісняє позасвідоме, щоб не бачити жахів власного Реального (Тіні), вибудовує собі уявну історію - наратив (марення) шляхом процедури «зшивання» («suture» англ. - у медицині одночасно і сам шов, і процедура накладання його на рану). «Зшивання» означає прив'язку розколотого суб'єкта до його мовних практик або входження в культуру (мову, структуру, символічне), яка заміщує відсутній елемент відповідним знаком, утворюючи баланс, де всі складові відповідають наративу й посиляються одна на одну. На цьому заснована універсальна пояснювальна сила ідеологій. Колективна ідентичність компенсує індивідуальну, суб'єкт прагне бути «позначеним» певним «бейджиком» від загальної ідеї, між собою зшиваються Уявне (Я) та Символічне (культура), заслоняючи від Реального. Звідси походить і посилена самоцензура - «внутрішній темник», що накладається на Реальне, маркуючи дозволені символічні кордони уявної історії.

Зшивання не дає суб'єкту впасти в безодню поза-свідомого й захищає від неврозів. Позасвідомо ілюструється через ефект стрічки Мьобіуса, чий один бік складає ілюзію двох (лицевий бік приховує виворіт, милосердя - насилля, ніжність - агресію, блондинка - брюнетку, помада - кров). Нерідко те, що є насправді, «проривається» через кордон ілюзій через так звані «короткі замикання семіотичного» - збої в дискурсі через розходження знаків і значень, «обмовки», випадкові епізоди. Зворотна процедура - розшивання - викликає стан істерії, розгубленості та відчаю. Тим, хто «розшиває» позначник і позначуване, є психоаналітик, у ролі якого нерідко постає митець як діагност індивідуальних і суспільних хвороб, чим і можна пояснити неприязнь радикалізованої маси до «богеми», в тоталітарних суспільствах (прикладом може послужити неприязнь громадськості до З. Фрейда в гітлерівському суспільстві, переслідування ісламськими фундаменталістами С. Рушді, розгром кінопоказів Д. Мехти в Індії та виставок Д. Чичкана в Україні).

Найбільш ефективно функцію «розшивання», яка одночасно є функцією деідеологізації та дефашизації, виконують представники літератури й кіно (про це го-

ворять Ж. Дельоз, Ж. Лакан, К. Метц, Д. Лінч), що сприяють вийманню суб'єкта з безперервного процесу роботи «машини бажань» і, за позитивного завершення процедури, - просвітленню й катарсису. Зриваючи шви зі спайки Символічного та Уявного, лікар оголює приховане під нею Реальне та позбавляє героя погодженої ілюзії самопояснень та самовиправдань, змушуючи його подивитися у вічі власній безодні, відчутти метафізичну провину й очиститися, тобто повернути собі самість [6].

Третій симптом нового тоталітаризму безпосередньо випливає з перших двох та ідентифікується нами як «ідеологічний кіч» - феномен поп-культури, виражений в особливого роду пропаганді - сентиментальній презентації радикальних мілітаристських ідей під офіційною державною моралізаторською риторикою. Кіч виявляється в масовому комерційному виробництві агітаційних світоглядних, промислових, побутових і художніх текстів (від кричалок і плакатів до літературних й архітектурних творів), що стають елементом індустрії розваг і покликані формувати свідомість обивателя. Ідеться про реконструкцію патетичного синдрому, позначеного у свій час у соціологічному контексті Х. Ортега-і-Гассетом як «повстання мас». М. Кундера ідентифікував це явище як «імперію тоталітарного кічу»: «... Все, що порушує кіч, викидається із життя: ... будь-який вияв індивідуалізму (бо усяка відмінність - плювок, заплілений в обличчя усміхненого братства)...» [3, с. 279]. Останній можна розглядати як результат консервації стихійного революційного духу: гомогенізація життєсвіту, гегемонія провладної партії, етнорелігійні чистки, цензура, бюрократичний апарат, пропаганда мілітаризму, масовість, редуційні стереотипи, відсутність дистинкцій, репресування Іншого як Чужого тощо.

Природу ідеологічного кічу можна розкрити на стику естетичної (поп-культура), релігійної (міфологія) та соціальної (влада) категорій. Квазірелігійна ностальгія (від туги за власною юністю - до туги за юністю людства) у суспільствах неомодерної масовості дає нам нечуванний сплеск естетичної пропаганди, головним героєм якого є представник середнього класу, міщанин, селянин, пролетарій або класовий маргінал, суб'єкт соціальної фрустрації, якого виховують як «героя», але по суті перетворюють на фанатика. Одним із засобів виховання обивателя як уявного пасіонарія є трансформована відповідно до потреб тоталітарності сакральна традиція, що перетворюється на еклектичну сукупність різного роду міфологічних, езотеричних та власне релігійних концептів, покликаних задовольняти потреби соціальної мегамашини війни.

Ідеологічний кіч існував також і в суспільствах модерну, але мав там принципово інший характер. Якщо ядром модерного кічу була колективістська модель конвеєра (механічної масовізації), то ядро ідеологічного кічу в постмодерні утворює тенденція до хибних форм індивідуальності у вигляді *популістського елітаризму* - елітаризації маси, яка під впливом політичної пропаганди героїзує саму себе. Елітаризація масовості є зворотною стороною масовізації елітарного концепту героїчного, обидва вектори дифузії елітарного й масового відповідають постмодерним механізмам «*подвійного кодування*» (У. Еко). У межах останнього знає диференціація масового та елітарного, а знеособлена дифузійна масовість стає визначальною характеристикою особистості.

До героя ім'ям «померлих предків» прирівнюється

будь-який обиватель, який за рахунок Великий Ідеї компенсує недолік власних здібностей та отримує вихід для особистої агресії. Харизма перестає бути монопольною якістю вождя, перетворюючись на узагальнену характеристику спільноти. Героїзм стає міщанською нормою. У контексті ініціації героя смерть інтерпретується як гідне завершення героїчного шляху. Якщо навіть людині, що вмирати - легко, то вбивати вона буде з особливою легкістю. При цьому кожен із тих, хто вбиває, не відчуває себе катом, а відчуває себе таким, що обороняється від катів, що автоматично постійно ставить його в роль пригнобленого, навіть якщо він давно вже гнобитель, і освячує його «боротьбу». Кожен герой виховується так, щоб він відчував, що він не служить структурі своєї країни, а бореться зі структурою іншої країни: за таких умов навіть відданий жандарм перманентно відчуває себе непокірним революціонером. Неомодерна масовість, адаптуючи високі наративи до сприйняття звичайних людей, дозволяє поєднати модерний феномен «людини-маси» з постмодерною естетизованою сингулярністю. Завдяки опосередкованості елітаризмом така масовість перетворює кожного обивателя на виняткову особистість - сталкера, месю, пророка, деміурга - на особистість, що є предметом нумінозного зачарування. Нова тотальність, отже, спирається на героїзацію маси, яка переходить від кічевої сентиментальності - до войовничого мілітаризму.

В. Класичні та неklasичні неототалітарні риси в націоналістичних ідеологіях. Наостанок продемонструємо, яким чином класичні та неklasичні риси нового тоталітаризму виявляються у своїй **радикальній правій версії (ідеологія етнічного націоналізму)**. Основна теза етнічного націоналізму зводиться до квазіесенціалістського судження на зразок «У Франції живуть лише французи» («У Німеччині живуть лише німці», «Україна для українців»), що ігнорує притаманні для мобільного постколониального світу гібридні етнокультурні форми («чорні євреї», «грецькі німці» тощо) або сприймає їх як потенційну загрозу. Подібне ставлення - стереотип, пов'язаний із домінуванням у свідомості традиційної системи цінностей та, відповідно, **класичної романтичної концепції культури** як замкнутої статичної субстанції (гешталту), що знаходиться в межах чітко визначеного хронотопу і передається тільки локально через вертикальну естафету поколінь (Й. Гердер, О. Шпенглер, Ф. Боас). Показово, що в основі сучасного націоналізму лежать не лише типові для нього романтичні та неоромантичні вчення (А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, Д. Донцов), але й теорії культурних антропологів США, що першопочатково мали антиглобальний, антиімперіалістичний, антиколоніальний характер і були спрямовані на вироблення толерантності до аборигенних народів через релятивізм.

За таких умов геополітична трагедія етнічного націоналізму - це неможливість входження в парадоксальний глобалізаційний простір уніфікації та диверсифікації, що переплітаються між собою. З точки зору уніфікації, яка знімає цінність національного на користь глобального, етноцентричні пріоритети націоналізму виглядають як домодерний анахронізм, внутрішньоетнічний «сепаратизм» та реваншизм. З точки зору диверсифікації, яка знімає цінність глобального на користь локального, ідеологія націоналізму постає як суто модерна, уніфікаційна стосовно регіонів, часткові ідентичності яких реанімуються постмодерном та мультикультуралізмом через рух до децентралізації та федералізації, до якого не готове націоналістичне суспільство з його риторикою унітарної держави.

Справді, у сучасному глоб(к)альному світі діє *лавиноподібний механізм взаємодії між макрорегіонами та мікрорегіонами*, унаслідок якого кожен субрегіон може вимагати собі економічної допомоги від транснаціональної спільноти чи інституції на світовому рівні (поза національною державою та її рішеннями) для зміцнення політичної стабільності, не кажучи вже про культурну ідентичність (Р. У. Кокс, У. Бек, Р. Робертсон, досвід Глобального Форуму міжміської кооперації). Для України це означає, що в ідеалі Донбас має міжнародне право вимагати підтримки від Євросоюзу поза ставленням до нього українського уряду.

Ідеологи націоналізму, що акцентують на етнічній чистоті мови та культури в якості аргументу використовують тезу про те, що світ пережив як етап модерну, так і етап постмодерну і вступає в добу неомодерну, ідентифіковану як «нове середньовіччя»/«нове кочівництво» (У. Еко), що характеризується універсальними процесами радикалізації та відродження правого традиціоналізму, до якого будь-яка нова етноцентрична унітарна держава, народжена після революції й у процесі війни, виявилася неочікувано «приспосованою», такою, що не потребує мультикультурного досвіду, з якого «виходить» Захід. І тут відбувається навмисне чи підсвідоме змішування категорій домодерну та неомодерну. Справді: неомодерн, виражений у тенденції до відродження місцевих традицій (етнофутуризм, транскультура, глобальна локалізація), - це явище, абсолютно не тотожне фундаменталізму, провінціалізму та «містечковості» (У. Бек).

Неомодерна *релокалізація* відбувається в принципово інших соціально-економічних та культурних умовах. Якщо містечковість передбачає фундаменталістську ізоляцію та націоналістичне протиставлення регіону, етносу чи країни світу з одночасним нав'язуванням штучного етнографізму, то релокалізація передбачає зростання значення локальностей, які вже пройшли процес делокалізації (утрати територіальних кордонів) і набули особливої динамічної відкритості, притаманної для дифузної та рихлої «рідинної сучасності» (З. Бауман). Е. Гіденс говорить про неприпустимість відродження традицій традиціоналістськими засобами, тобто про відновлення локального без опори на традиції - у діалозі, конфлікті, взаємобміні, у глобальному контексті: «Перекладаючи сказане на мову баварської іронії, якщо вже мова зайде про телячу ковбасу, то може виявитися, що зроблена вона не в Баварії, а на Гавайях» [7]. Те саме, наприклад, стосується трагікомічного культурного випадку вживання львівської кави в донецькому кафе. С. Жижек чітко розрізняє фундаменталізм із його прагненням до створення уявного простору абсолютної свободи, джерелом якої є екстремістська сила волюнтаризму, у межах системи та сучасний антиглобальний утопізм із його прагненням узагалі вийти за межі будь-яких символічних порядків і систем [2].

Вище ми говорили, що специфікою правого тоталітарного мислення є доведений до гротеску пафос романтизму, який із неминучою логікою історії починає *культивувати геноцид через суїцид*. До таких суїцидальних рис романтичного націоналізму ми відносимо *свідоме збіднення ідентичності, нездатність сприймати відмінності та містечковість*. Ідентичність суб'єкта в межах ультраправого дискурсу відштовхується від класичної (метафізичної) концепції нації як етносу, що йде за голосом «долі», звідси - отожднення мови, походження та індивідуального цивілізаційного вибору в ідентифікації: українець має говорити українською та орієнтуватися винятково на українські цінності тощо.

Романтичний націоналізм свідомо ігнорує новітні форми кроскультурної та номадичної ідентичностей як «лівацькі» та «постмодерні», подібно до того, як ним заперечуються нетрадиційні форми сім'ї, шлюбу й гендеру. Невміння бачити дистинкції вводить праве тоталітарне мислення в безкінечну естафету редукцій і проєкцій у пошуках внутрішніх ворогів: від конкретних політичних осіб - до носіїв мови і культури «ворожого» етносу. Звідси - установка на містечковий ізоляціонізм, ксенофобія (включаючи гомофобію) та чистка етнічного середовища за політичними, мовними та етнічними критеріями.

Висновки

У статті нами було обґрунтовано термін «неототалітаризм» («новий тоталітаризм»), що позначає сучасні процеси радикалізації суспільств у бік ідеологій та війн. Дифузний характер нового тоталітаризму ускладнює діагностування його походження і змістових ознак. У нашому дослідженні неототалітаризм постає феноменологічно як *культурний смисл свідомого й позасвідомого*, що дозволяє утриматися від протилежних позицій щодо його вродженої (чистий психоаналіз) або набутої (чиста соціологія) природи. Для вивчення нового тоталітаризму потрібна нова методологія, відмінна від класичної соціальної філософії і психології, які розглядають тоталітаризм у поняттях харизми, вождізму та однопартійності. Таку методологію може надати саме культурологічна наука. Ідеться про *cultural studies* (Бірмінгемська та Монреальська школи), структурний психоаналіз і культурну патографію кіно Ж. Лакана та С. Жижека, постструктуралізм, теорії медіа та концепції постіндустріального суспільства, відомі як «альтерглобалізм», «глокалізм», «антиглобалізм». На підставі синтезу цих концепцій нами було розкрито традиційні та новітні світоглядні риси неототалітаризму як вияви прагнення до домінації. Традиційні риси: цілісність, бінарність, ксенофобія, квазірелігійність, негачія гумору/знання та патерналізм. Новітні риси: фетишизація влади як видовища в межах абсолютної прозорості приватного життя (*Синоптикон*); *віртуальний тероризм*

Бильченко Евгения,

доктор культурології, професор,

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, г. Київ

НЕОТОТАЛИТАРИЗМ КАК МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЙ ФЕНОМЕН: КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ ДИСКУРС

В статье на основе методологии структурного психоанализа и постструктурализма осуществляется философско-семантический анализ феномена неототалитаризма как мировоззренческой установки на негачию Другого (доманирующую идентичность). Диагностирование посттоталитарности предусматривает дифференциацию ее классических и неклассических рис. Классические принципы нового тоталитаризма проявляются через аналитическую психологию, они являются производными от культурных архетипов и опираются на опыт первой (этнический национализм) и второй (империализм) волн: целостность как архетип оргии, бинарность как архетип "Мы-Они", ксенофобия как архетип Чужого, квазирелигиозность как архетип Золотого века, патернализм как архетип Отца / Матери / власти / государства, романтическая концепция культуры как гештальта. Неклассические черты неототалитаризма проявляются через структурный психоанализ языковых практик ("расшивка") и методики деконструкций, которые формируются в третьей волне на основе информатизации и предусматривают использование постмодернистских механизмов "текущей современности" (глобальное село, виртуальный терроризм, самоцензура, идеологический китч, популистский элитаризм, Синоптикон как общество горизонтального кибер-контроля).

Ключевые слова: неототалитаризм; Другой; деконструкции; "расшивание"; гештальт; глобальное село; виртуальный терроризм; Синоптикон; идеологический китч; квазирелигиозность; популистский элитаризм.

глобального села, самоцензура і «внутрішні темники»; ідеологічний кіч та елітарний популізм. Яскравим виявом неототалітаризму є праворадикальний націоналізм, що ґрунтується на романтичній концепції гештальту. Притаманні йому *редукції ідентичності, гомогенізація та ізоляціонізм* суперечать семіосфері глобального суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Bauman Z. Liquid modernity / Zygmunt Bauman. - Cambridge : Polity Press, 2000. - 234 p.
2. Жижек С. Реальность виртуального: видеолекция 2009 г. [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <https://www.youtube.com/watch?v=aDl1EKSAfQ4>.
3. Кундера М. Невыносимая легкость бытия / Милан Кундера ; [пер. с чеш. Н. Шульгиной]. - СПб. : Азбука, Азбука-Аттикус, 2014. - 352 с.
4. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества / Зигмунт Бауман ; [пер. с англ.]. - М. : Изд-во "Весь мир", 2004. - 188 с.
5. Эко У. Пять эссе на темы этики / Умберто Эко. - СПб. : Symposium, 2003. - 96 с.
6. Herzogenrath B. Lynch and Lacan, Cinema and Cultural Pathology [Електронний ресурс] / Bernd Herzogenrath // Other Voices. - 1999. - v. 1, n. 3 (January). - Режим доступу : <http://www.othervoices.org/1.3/bh/highway.php>.
7. Бек У. Что такое глобализация: Шок глобализации (запоздалая дискуссия) [Електронний ресурс] / У. Бек. - Режим доступу : http://portal21.ru/news/we_recommend.php??ELEMENT_ID=8361.
8. Halberstam M. Totalitarianism as a Problem for the Modern Conception of Politics / Michael Halberstam // Political Theory. - 2016. - Vol. 26, Issue 4. - Pp. 459-488. DOI: 10.1177/0090591798026004002
9. Beyond totalitarianism: Stalinism and Nazism compared / [edited by Michael Geyer, Sheila Fitzpatrick]. - N.Y. : Cambridge University Press, 2008. - 536 p. DOI: 10.1017/CBO9780511802652
10. Baehr P. Hannah Arendt, totalitarianism, and the social sciences: critical encounters / Peter Baehr. - Stanford, Calif. : Stanford University Press, 2010. DOI: 10.11126/stanford/9780804756501.003.0005

Bilchenko Yevheniia,
Doctor of Culturology, Professor,
National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv

NEOTOTALITARIANISM AS AN IDEOLOGICAL PHENOMENON: CULTURAL DISCOURSE

Our research is devoted to analysis of neototalitarianism. We base our study on the new non-classic culturological methodology. When we say about "new totalitarianism" we mean radicalization of postmodern society through wars and ideologies. Classic totalitarianism is a phenomenon that is sufficiently studied in classical humanities. The main features of totalitarianism are already defined. These are: cult leader and one-party political system. These features are not inherent in the new totalitarianism. Researchers difficult to diagnose it because of its diffuse nature. The new totalitarianism investigates specific to global culture and processes of informatization. We interpret it as cultural sense that formed the collective unconscious. We refer discourse Real, which is protected under the Symbolic - a system of ideological narratives. We need a new methodology to study the new totalitarianism. This methodology must be differed from classical social philosophy and psychology. This methodology can provide Cultural science. We mean: cultural studies (Birmingham and the Montreal school), structural and cultural psychoanalysis of the pathography of movie by J. Lacan and S. Zizek, post-structuralism, media theory and post-industrial society, known as the "alter-globalization", "glokalizm" "antiglobalization". These concepts help to show: a new totalitarian mentality formed in a conflict of cultures as virtual manipulation strategy.

The aim of our study is the semantic diagnosing of classical and non-classical philosophical symptoms of a new totalitarianism (neototalitarianism) in interdisciplinary cultural discourse, which includes non-classical ideas of psychoanalysis and social philosophy. Implementation objective defines the following research objectives: to identify the classic signs of a new totalitarianism, which brings him to the totalitarian tendencies of past eras based on previous cultural reflection of the totalitarian regimes of the twentieth century; to identify and disclose non-classical features of the neototalitarianism through our own experience based on postmodern culture; to demonstrate, how the semantic identifying aspects of classical and non-classical features of neo-totalitarian ideology do in the radical rightwing version of the new totalitarianism (nationalist, chauvinist, Nazi).

Based on the synthesis of these concepts, we have solved the traditional and new ideological lines of new totalitarianism as an expression of the desire for domination. Traditional characteristics: integrity, binary, xenophobia, Quasi-religiosity, humor negation / knowledge and paternalism. The newest features: fetishization of power as spectacle within the absolute transparency of private life (Synoptikon); terrorism virtual global village, and self-censorship "internal topics"; ideological kitsch and elitist populism. A clear manifestation of right radical nationalism is based on the romantic concept of gestalt. Inherent to it reduction identities, homogenization and isolationism contrary semiosfery global society.

Key words: *neototalitarianism; Other; deconstructions; "wound erection"; gestalt; global village; virtual terrorism; Synoptikon; ideological kitsch; Quasi-religiosity; populist elitism.*

REFERENCES

1. Bauman, Zygmunt (2000), *Liquid modernity*, Polity Press, Cambridge, 234 p. (eng).
2. Zizek, S. (2009), *Virtual reality: video lecture*, available at: <https://www.youtube.com/watch?v=aD11EKSAfQ4..>
3. Kundera, Milan (2014), *The Unbearable Lightness of Being* [translat.], Azbuka-Attikus, St.Petersburg, 352 p. (rus).
4. Bauman, Zygmunt (2004), *Globalization. Consequences for man and society* [translat.], "Ves mir" Publishing, Moscow, 188 p. (rus).
5. Eco, Umberto (2003), *Five essays on the topic of ethics*, Symposium, St.Petersburg, 96 p.
6. Herzogenrath, Bernd (1999), *Lynch and Lacan, Cinema and Cultural Pathology*, *Other Voices*, v.1, n.3 (January), available at: <http://www.othervoices.org/1.3/bh/highway.php>
7. Beck, W. (2016), *What is globalization: The shock of globalization (belated discussion)*, available at: http://portal21.ru/news/we_recommend.php??ELEMENT_ID=8361.
8. Halberstam, Michael (2016), *Totalitarianism as a Problem for the Modern Conception of Politics*, *Political Theory*, Vol. 26, Issue 4, pp. 459-488. DOI: 10.1177/0090591798026004002
9. Geyer, Michael and Fitzpatrick, Sheila [ed.] (2008), *Beyond totalitarianism: Stalinism and Nazism compared*, Cambridge University Press, N.Y., 536 p. DOI: 10.1017/CBO9780511802652
10. Baehr, Peter (2010), *Hannah Arendt, totalitarianism, and the social sciences: critical encounters*, Stanford University Press, Stanford, Calif., DOI: 10.11126/stanford/9780804756501.003.0005

© Більченко Євгенія
 Надійшла до редакції 19.04.2017